

УДК 37.016:91

DOI: 10.31499/2307-4914.1(23).2021.232724

СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНА РОБОТА НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

Криловець Микола, доктор педагогічних наук, професор, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя.

ORCID: 0000-0002-8322-9606

E-mail: km50@ukr.net

Браславська Оксана, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри географії та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-0852-686X

E-mail: oksana.braslavaska@udpu.edu.ua

У статті доведено, що саме географічна освіта, як один із важливих засобів створення культуротворчого середовища в освітньому процесі, відкриває учням навколишній світ з усією багатогранністю складних взаємовідносин природи, суспільства й особистості, задовольняє потребу в самопізнанні, сприяє формуванню особистісних якостей та ціннісних орієнтацій. Аргументовано, що виховання учнів на уроках географії полягає у формуванні їхньої моралі та духовності, особливо тих аспектів, що стосуються поведінки у різних умовах, підготовки випускників шкіл до виконання соціальних ролей.

Ключові слова: географія, виховання, уроки географії, учитель, культура, мораль, особистість учня, соціально-виховна робота.

SOCIAL AND EDUCATIONAL WORK IN GEOGRAPHY LESSONS

Krylovets Mykola, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Nizhyn Mykola Gogol State University.

ORCID: 0000-0002-8322-9606

E-mail: km50@ukr.net

Braslavaska Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Geography and Methods of Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-0852-686X

E-mail: oksana.braslavaska@udpu.edu.ua

Geographical education as one of the important means of creating a cultural environment in the educational process of the school opens to the student the world with all the diversity of complex relationships of nature, society and personality, satisfies the need for self-knowledge, promotes the formation of personal qualities and values. Geographical education gives person great opportunities to develop a humane and tolerant attitude to other people, to other civilizations, political and economic systems, the geographical environment, to the planet Earth. Geography as a science of the humanities and natural cycle not only reveals the features of the material and spiritual culture of the peoples of the world, but also shows them in inseparable connection with the natural and social environment. Modern geography comprehensively considers the living environment of humanity, using a systematic

geographical approach to knowledge of the world.

Education in a broad, social sense is a function of society to prepare the young generation for life, carried out by all society: social institutions, organizations, the church, media and culture, family and school. Education in the learning process, as well as the learning process itself, is a complex phenomenon. In geography lessons education is the formation of morality and spirituality of students, especially those aspects related to human behavior in different geographical, economic, political conditions, education of citizens of their country, preparation of school graduates to perform social roles, because there is no effective economy, social peace in the state, responsible citizens without education.

Keywords: *geography, education, geography lessons, teacher, culture, morality, student's personality, social and educational work.*

Виховальне навчання – це таке навчання, при якому досягається органічний зв'язок між набутими учнями знаннями, навичками, уміннями, засвоєним досвідом творчої діяльності та формуванням емоційно-ціннісного ставлення до світу, один до одного, до навчального матеріалу, що засвоюється на уроці географії. Дидактичний аспект виховального навчання досягається реалізацією взаємозв'язків навчальної, розвивальної та виховної функцій освітнього процесу. Розвивальний аспект навчання – розширення об'єму змісту навчального матеріалу. Виховний – цілеспрямоване формування особистісного ставлення учня до змісту інформації, яка ним сприймається, і до дійсності загалом.

Багатство досвіду у виховній системі закладів загальної середньої освіти представлене різнобічними аспектами культури особистості: громадянської, розумової, філософсько-світоглядної, моральної, екологічної, трудової, естетичної, фізичної тощо. Усі вони в сукупності притаманні компетентній особистості, яка певним чином уособлює виховний ідеал сучасних освітніх систем. Таким чином, особистість формується і розвивається під впливом об'єктивних факторів. Але не можна недооцінювати і суб'єктивні фактори – систему організованих виховних заходів. Саме цілеспрямована і систематична виховна діяльність найбільш надійно забезпечує формування і розвиток школярів.

Вихованість виступає як соціально цінна та обов'язкова якість особистості. Невміння окремих учнів поводити себе серед людей, поважати, оберігати один одного у повсякденні призводить до напруги та конфліктів, нервових потрясінь, погіршує психічний та фізичний стан, знижує їхню працездатність та життєвий тонус. Привітна, доброзичлива, тактовна людина з приємними манерами, почуттям власної гідності викликає симпатію оточення. Це дозволяє їй швидко досягати контакту з людьми, створює умови для досягнення психічного і морального комфорту в колективі.

Згідно з принципом гуманізації сучасної школи у навчанні географії потрібно йти від учня, його інтересів, допитливості, вікових психологічних можливостей, на що й має бути спрямована соціально-виховна робота вчителя на уроках географії.

Основними факторами, які можуть визначати соціальний розвиток особистості, є природно-кліматичне середовище, в якому живе і виховується дитина; батьки; тип сім'ї, найближче оточення; умови життєдіяльності та засоби комунікації; досвід і соціальні ролі дитини в сім'ї; індивідуальна ситуація розвитку, яка виникає тому, що дитина не тільки об'єкт, а й суб'єкт навчання і виховання [14]. Саме тому перед кожним учителем весь час стоїть завдання не тільки навчити основам свого предмету, а й – що не менш важливо – виховати в кожній дитині особистість, якій притаманні

мораль, інтереси суспільства і держави, висока культура праці й поведінки [12].

У Законі України «Про освіту» метою освіти визначено «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [9]. Відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти «метою базової середньої освіти є розвиток природних здібностей, інтересів, обдарувань учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, продовження навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу» [3]. Щодо загальної середньої освіти, то більшість дослідників зауважують на тому, що формуванню і розвитку особистості сприяє правильно побудоване освітнє середовище, зокрема чітко визначена організація уроку, позакласної, позаурочної роботи. Адже у процесі виконання освітніх завдань учні набувають навичок самостійної роботи, привчаються планувати свою працю, раціонально розподіляти час, долати труднощі у навчальній роботі [2].

Є. Рапацевич виділяє декілька аспектів змістового трактування освіти (цінність, система, процес, результат) [8, с. 375]. Особливо важливим, на нашу думку, є окреслення освіти як результату, «який у своїй якісній характеристиці є постійно змінюваним: грамотність – освіченість – професійна компетентність – культура – менталітет». А, як відомо, саме соціально-виховна робота закладає підвалини культури і менталітету школярів під час їхнього навчання у ЗЗСО.

На Міжнародному географічному конгресі у Пекіні (серпень 2016 р.) Комісією з географічної освіти МГС розроблено нову Хартію, яку було схвалено Генеральною Асамблеєю ООН [15]. Документом засвідчено потребу в удосконаленні змісту навчання географії; формування компетентностей учнів (knowledge, understanding and skills); визначення критеріїв ефективності навчання й викладання географії, ефективності застосування засобів і методів навчання; напрямів покращення підготовки вчителів географії та підвищення загального рівня знань з географії у школі.

Встановлено, що саме на уроках географії вчитель має можливість наводити приклади вольової активності, мужності, тобто таких якостей людини, які проявляються в різноманітних сферах життєдіяльності, виражаються в енергійності, діловитості, владності, впевненості, потребі у досягненні цілі, потягу до суперництва, а також сміливості, спритності, сили волі, емоційної стриманості, раціонального мислення тощо [5].

Важливим результатом виховання є формування ціннісно-етичних орієнтацій особистості. У навчанні географії процес розвитку ціннісно-етичних орієнтацій має два шляхи. По-перше, це прямий вплив на сферу особистості через емоції, почуття, переживання, моральні цінності, де основними категоріями визначено поняття

обов'язку, честі, совісті, вчинку. По-друге, формування ціннісних орієнтацій у процесі навчання географії шляхом використання різноманітних способів апелювання до емоцій і почуттів при розгляді окремих питань, сюжетів, проблем, особистостей, життя і діяльності людей, які залишили помітний слід в географічній науці [6].

Тобто сучасні нормативні документи, погляди науковців на освіту і виховання підтверджують потребу соціалізації особистості засобами вдосконалення соціально-виховної роботи на уроках, і, зокрема, на уроках географії.

Основним завданням статті є висвітлення сучасного бачення географічної освіти як одного з важливих засобів створення культуротворчого середовища в освітньому процесі, що задовольняє потребу в самопізнанні, сприяє формуванню особистісних якостей та ціннісних орієнтацій учнів, їхньої моралі та духовності, особливо тих аспектів, що стосуються поведінки у різних умовах, підготовки випускників шкіл до виконання соціальних ролей у суспільстві.

Глибокий виховний потенціал географії як навчального предмета, її тісні зв'язки з сучасним життям нашої країни викликають необхідність оптимізації системи географічних знань, у якій основи науки відповідають інтересам та віковим пізнавальним можливостям учнів. При цьому потрібно передбачити навчання учнів способом застосування знань та вмінь для самостійного здобуття нових знань в умовах неперервної освіти. Тобто головною позицією сучасної школи має бути нерозривна єдність освіти і виховання, а кожний урок географії має одночасно навчати і виховувати [5]. Урок виховує всіма своїми компонентами: змістом, методами й прийомами навчання, організацією, класним колективом, зовнішнім виглядом і поведінкою вчителя, виглядом класної кімнати чи кабінету географії. Будь-який із цих компонентів впливає на учнів позитивно або негативно, їхній вплив ніколи не буває безрезультатним. Отже, у процесі навчання виховний вплив виявляють зміст навчального матеріалу, організація і методи навчання, а також особистість учителя, його поведінка, моральне обличчя. Усі ці фактори знаходяться в тісному зв'язку [2].

Погоджуючись з думкою науковців, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на тому, що у процесі навчання географії важливо враховувати розвиток світогляду особистості, який не зводиться до засвоєння світоглядних знань, а має завершитися виробленням особистої позиції, власного ставлення до реального світу. Формування світогляду школяра у процесі навчання географії передбачає прищеплення учням гуманного ставлення до природи і суспільства, політичних, правових і моральних переконань, естетичного смаку, доведення знань до рівня широких узагальнень. С. Кобернік, визначивши науково-методичні засади географічної освіти в основній школі, вказує, що надзвичайно важливо виділити систему географічних знань, які мають світоглядну функцію, методичні умови і шляхи виховання, намітити коло поглядів і переконань, що складаються на базі географічних знань, розкрити способи виявлення світогляду учнів, їхнє ставлення до природи, до системи «природа – людина – суспільство» [4]. Властивий географії комплексний підхід у вивченні об'єктів та явищ природи, організації господарства, взаємодії природи і людини ставить її в ряд основних предметів в екологічній, економічній та соціальній освіті, вихованні учнів, у розкритті суті світоглядної ідеї про зв'язки природи, людини та суспільства.

У практиці роботи вчителя нерідко доводиться зустрічатись з відхиленнями в поведінці школярів, тобто грубістю, непослухом, впертістю та іншими недоліками,

причинами яких часто бувають психічний стан учня, його настрої, стосунки з ровесниками, систематичні навчальні прогалини, неприємності в сім'ї, конфлікти з учителями, вікова криза, погіршення стану здоров'я тощо. У таких випадках, проявляючи педагогічний такт, учителям потрібно докласти зусиль на попередження і подолання негативізму в розвитку особистості, наповнити позитивним змістом стосунки з дитиною, переключити її з негативних проявів поведінки на позитивні.

Крім того, учителям доводиться зустрічатись з такою особливістю поведінки учнів, як упертість, що може бути викликана почуттям образи, досади, злості, помсти і виражати протест несправедливому щодо учня ставленню, пригніченню самостійності. Потрібно з'ясувати причини виявленої впертості, відволікти увагу і допомогти учневі знайти компроміс.

Учитель географії має бути готовим і до такого явища, як сенситивність, – міра чутливості до явищ дійсності, що стосується особистості. «Термін використовується для позначення властивості темпераменту людини у психології. Незадоволення потреб, конфлікти, соціальні події в одних людей викликають яскраві реакції, страждання, а інші ставляться до них спокійно, байдуже» [16]. У шкільній практиці це така особливість дитини, яка виражається підвищеним сприйняттям, емоційною чутливістю, реакцією на навіть найменші нюанси в стосунках з нею та іншими, проявляється різними невротичними симптомами (порушення сну, втратою апетиту, невмотивованими страхами, образливістю тощо). У спілкуванні з такими учнями вчителю потрібно бути уважним, спокійним, передбачливим, уникати різких заходів впливу.

Варто звернути увагу і на те, що вчителю у своїй практичній діяльності доводиться стикатися з такою властивістю юнацького віку, як максималізм. Маючи вже достатні знання, але недостатній життєвий досвід, учні не завжди в змозі правильно зіставити власні запити з реальними можливостями. Зіткнувшись у реальному житті з тим, що не відповідає їхнім уявленням, ідеалам, юнаки та дівчата різко реагують на ці розходження. А невідповідність реального ідеальному, життєві негаразди викликають розчарування у молоді. Завдання вчителя – тактовно пояснити, що в житті все складніше, ніж в ідеальному уявленні, що невдачі й труднощі мають активізувати зусилля на їхнє подолання [6].

Потрібно пам'ятати, що важковихованість у підлітків обумовлюється частіше за все: кризовими періодами розвитку, деякими особливостями дітей (впертість, безвідповідальність, непослух, честолюбство, гонорливість), педагогічною занедбаністю (невихованість, недобросовісність, неорганізованість, лінь), станом здоров'я, стійким психологічним дискомфортом як наслідком систематичних неуспіхів у навчанні та пов'язаних з ними неприємностей у школі і вдома. Усі ці фактори та обставини можуть виступати самостійно і в поєднанні один з одним, а отже і проявляються по-різному: несприйняття виховних дій, демонстративного чи прихованого опору, безрезультатності виховної роботи.

У власній практичній діяльності вчителю доводиться зустрічатись з проявами цинізму, тобто навмисним образливим вираженням зневаги до людей, до суспільної моралі. Цинізм частіше за все виражається в непристойності та глумлінні. Також може проявлятися і в формі іронії та сарказму. Причинами нерідко бувають самовпевненість, чванливість, завищена критичність до старших, розчарування підлітка в людях, які

були для нього ідеалом, а також прояви несправедливості, безкарного порушення старшими тих моральних норм, за недотримання яких підліток зазнавав образ та принижень. Цинізм небезпечний ще й тим, що не має моральної протизаги і може бути зупинений тільки діями зустрічної сили та страхом покарання [2].

Переживання невідповідності своєї поведінки засвоєним життєвим правилам та цінностям викликаються совістю. Вона формується в процесі соціалізації особистості. Це почуття, зазвичай, спонукає здійснювати позитивні вчинки, але бувають випадки, коли в учня виникає невпевненість у собі, заниження самооцінки. Враховуючи, що почуття совісті – це сильне переживання, учителю потрібно бути справедливим стосовно дітей, зрозуміти причини негативної поведінки й не робити поспішні висновки про заподіяне дитиною. Головне – з'ясувати мотиви, як дитина розуміє суть свого вчинку.

Виховання почуття добра (етика) і почуття краси (естетика) нерозривно взаємопов'язані. Навчання географії передбачає спілкування учнів з об'єктами природи, розвиває у них почуття прекрасного і моральність, доводить, що жорстокість, нерозумне знищення тварин та рослин, нанесення шкоди природі антигуманні [1].

При вивченні окремих тем, особливо в курсах економічної географії, учителю потрібно наводити приклади такого негативного явища, як наркоманія, – впливу наркотичних речовин на центральну нервову систему, що викликає спочатку ейфорію, яка поступово переходить в потребу збільшення доз і розвивається у згубну пристрасть, важку хворобу. Також небезпечним суспільним явищем є токсикоманія – вживання для отримання наркотичного ефекту засобів побутової хімії і певних ліків. У деяких темах уроків географії вчителю потрібно наголошувати, що всі наркотичні речовини тією чи іншою мірою отруйні, сприяють зростанню психічної деградації, виснаження, інвалідності, а нерідко і смерті.

Як уже зазначалося, крім освітніх, кожний урок географії включає виховні завдання. Вони визначаються як змістом навчального матеріалу, так і спільною метою виховання та розвитку особистості. Виховні завдання можуть бути пов'язані з формуванням моральних, вольових, інтелектуальних, емоційних якостей учнів. І саме урок є певним етапом у безперервному процесі виховання [1]. Виховні вимоги до уроку: визначення виховних можливостей навчального матеріалу; постановка лише тих виховних завдань, які органічно випливають з цілей і змісту навчальної роботи; виховання учнів на основі загальнолюдських цінностей; формування таких якостей, як посидючість, акуратність, відповідальність, самостійність тощо; уважне й чуйне ставлення до учнів, дотримання вимог педагогічного такту, співпраця з учнями і зацікавленість у власних успіхах [7].

У позакласній роботі з географії вчителю необхідно використовувати виховний потенціал музеїв: історичних, краєзнавчих, природничих, етнографічних, літературних, художніх, археологічних, історії школи, іншого навчального закладу, села чи міста, охорони природи тощо. Матеріал музеїв сприяє вихованню патріотизму, поглибленому пізнанню учнями рідного краю; розвиває дослідницькі навички (збір, поповнення та оформлення матеріалів експозиції). Разом з тим здійснюється розвиток спостережливості учнів, якщо потрібно аналізувати об'єкти; формуються навички самостійної роботи; виховується колективізм, якщо пропонується спільний пошук

вирішення завдання; формуються елементи творчості, якщо учні вирішують проблемну ситуацію тощо [1].

Незважаючи на широке використання в освітньому процесі ІКТ, виховний вплив на учнів має їхня активна участь у випуску стінних газет у кабінеті географії. Працюючи як редактори, члени редакційних колегій і кореспонденти, учні набувають таких якостей, як принциповість, сміливість, уміння правильно оцінювати життя і діяльність учнівського колективу, поведінку своїх товаришів [4].

Виконання окреслених завдань можливе за умови опанування вчителем якостей педагога-професіонала, які допомагають йому позитивно впливати на розвиток особистості учня і досягати оптимальних результатів у навчанні й вихованні. Варто звернути увагу на сформованість у вчителя манер як зовнішньої форми його поведінки в соціумі (учнівському, батьківському, учительському колективах), що відповідають нормам етикету на певному етапі розвитку людства. Чим досконаліші манери, тим більша сила їхнього виховного впливу. Навіть погляд учителя є для дітей важливим, щоб його ігнорувати. Учитель не має права зашкодити психіці дитини ні поглядом, ні жестом, ні мімікою, ні словом. Особлива усмішка і жести, стиль спілкування, манери вітатись тощо у кожного свої, тому така своєрідність і приваблюватиме дітей [5]. Культура зовнішнього вигляду передбачає звичку до чистоти, чітку мову, особливості міміки, жестів, манеру одягатися, зачіску, косметику, прикраси тощо. Якщо манери вчителя відшліфовані, то, сприяючи вихованню художньо-естетичних смаків учнів, вони гармонійно уособлюють його професійну діяльність.

У вихованні учнів велике значення має дотримання вчителем почуття міри у впливі на учня, педагогічний такт, суть якого полягає у творчому вмінні обирати в кожному конкретному випадку таку лінію поведінки, такий підхід (за допомогою слова, вчинків, погляду, тону, жестів, міміки тощо), які оберігають честь та гідність учнівського колективу та кожного учня, не принижуючи і не звеличуючи. Таке почуття міри обумовлює культуру взаємовідносин між дорослими і дітьми, сприяє підвищенню ефективності виховання. Зокрема, педагогічний такт передбачає наявність педагогічних знань дитячої психології, поваги до особистості, розуміння індивідуальних особливостей дитини, уміння правильно використовувати педагогічні методи та прийоми виховного впливу відповідно до ситуації, загальної та педагогічної культури. Наявність педагогічного такту, що визначає стиль поведінки учителя, виробляє упевненість учнів у його доброзичливості, чуйності, доброті, толерантності [5].

Професійно компетентний учитель має опанувати такі особистісні якості, як правдивість, справедливість, порядність, чесність, гідність, працьовитість, самовідданість, гуманність, вимогливість. Разом з тим, учитель завжди має бути непохитним, послідовним у своїх вимогах і водночас гнучким, здатним переглядати окремі свої рішення і вимоги, якщо це зумовлено конкретними обставинами та інтересами справи [2].

Сукупність якостей учителя географії створює його авторитет. Авторитет педагога, як і авторитет представника будь-якої професії, здобувається наполегливою працею. Власний приклад учителя – потужний фактор виховного впливу. Авторитетний педагог – справжній володар думок і почуттів учнів. Щоб успішно впливати на учнів, учитель повинен показати, що він за правом, завдяки глибоким

знанням географії, методики навчання і виховання, ерудиції, серйозному ставленню до роботи, відвертій турботі про успіхи кожного учня, загальній ерудиції, культурі, такту, життєвому досвіду, є центральною ланкою колективу.

Гуманістична парадигма, що стверджується в сучасній освіті, передбачає суттєве коректування освітнього процесу при вивченні географії. Виховний вплив виявляють зміст навчального матеріалу, організація і методи навчання, а також особистість учителя, його поведінка, моральне обличчя. Робота вчителя географії має вирізнятися реалізацією широкого спектра виховних впливів на учня з реалізацією морального, естетичного, екологічного та інших компонентів його вихованості. Для здійснення соціально-виховної роботи вчитель має бути компетентним і авторитетним у справі. До передбачуваних напрямів подальших наукових досліджень належать виховання високоморальної особистості, патріота, громадянина незалежної демократичної держави у процесі вивчення учнями географії, а також розробка критеріїв, змістового наповнення та методик оцінювання рівнів сформованості громадянської компетентності учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
2. Вишневецький О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: посібник. Дрогобич: Коло, 2003. 528 с.
3. Державний стандарт повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.02.2021).
4. Кобернік С. Г. Науково-методичні засади географічної освіти в основній школі: монографія. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 346 с.
5. Криловець М. Г. Виховний потенціал учителя. *Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Глухів: ГДПУ, 2007. Вип. 10. С. 13–15.
6. Криловець М. Г. Виховання особистості на уроках географії. *Особливості формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Ніжин, 28 бер. 2018 р.). Ніжин, 2018. С. 158–160.
7. Паламарчук Л. Б. Соціокультурна складова змісту шкільних курсів географії: теорія і практика: монографія. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 412 с.
8. Педагогіка: Большая современная энциклопедия / сост. Е. С. Рапацевич. Минск: Современное слово, 2005. 720 с.
9. Про освіту: Закон України № 2145-19 від 05.09.2017 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 02.12.2020).
10. Сиротенко А. Й. Виховний потенціал шкільної географічної освіти. *Географія та основи економіки в школі*. Київ, 2004. № 4. С. 8–11.
11. Тімець О. В. Професійна компетентність вчителя географії: навч. посіб. Умань: СПД Сочинський, 2008. 320 с.
12. Топузов О. М., Самойленко В. М., Вішнікіна Л. П. Загальна методика навчання географії: підручник. Київ: Картографія, 2012. 512 с.
13. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України: монографія. Київ: Кондор, 2004. 738 с.
14. Braslavskaya O. V., Maksutov A. A. Development of social competence of schools as a modernization module of modern education. *Хуманитани Балкански изследвания*. 2019. Том 3. № 2(4). С. 8–12.
15. International Charter on Geographical Education (2016). URL: http://www.igu-cge.org/wp-content/uploads/2019/03/IGU_2016_eng_ver25Feb2019.pdf (дата звернення: 18.01.2021).
16. Сензитивність. *Українська Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%BD%D0%B7%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 08.02.2021).

REFERENCES

1. Bekh, I. D. (2006). *Vykhovannia osobystosti: Skhodzhennia do dukhovnosti*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Vyshnevskiy, O. I. (2003). *Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky*. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi standart povnoi zahalnoi serednoi osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 898. vid 30.09.2020 p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
4. Kobernik, S. H. (2012). *Naukovo-metodychni zasady heohrafichnoi osvity v osnovnii shkoli*. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
5. Krylovets, M. H. (2007). *Vykhovnyi potentsial uchytelia*. *Visnyk Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriya: Pedahohichni nauky*. Hlukhiv: HDPU, 10, 13–15 [in Ukrainian].
6. Krylovets, M. H. (2018). *Vykhovannia osobystosti na urokakh heohrafii. Osoblyvosti formuvannia sotsialno aktyvnoi ta profesiino zoriientovanoi osobystosti: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Nizhyn, 158–160 [in Ukrainian].
7. Palamarchuk, L. B. (2011). *Sotsiokulturna skladova zmistu shkilnykh kursiv heohrafii: teoriia i praktyka*. Kyiv: Kyivskiy un-t im. B. Hrinchenka [in Ukrainian].
8. *Pedagogika: Bolshaya sovremennaya entsiklopediya*. (2005). E. S. Rapatsevich. Minsk: Sovremennoe slovo [in Russian].
9. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 r. № 2145-19. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
10. Syrotenko, A. Y. (2004). *Vykhovnyi potentsial shkilnoi heohrafichnoi osvity. Heohrafiia ta osnovy ekonomiky v shkoli*. Kyiv, 4, 8–11 [in Ukrainian].
11. Timets, O. V. (2008). *Profesiina kompetentnist vchytelia heohrafii: navchalnyi posibnyk*. Uman: SPD Cochynskiy [in Ukrainian].
12. Topuzov, O. M., Samoilenko, V. M., Vishnikina, L. P. (2012). *Zahalna metodyka navchannia heohrafii*. Kyiv: Kartohrafiia [in Ukrainian].
13. Yurii, M. F. (2004). *Sotsiokulturnyi svit Ukrainy*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
14. Braslavskaya, O. V., Maksutov, A. A. (2019). Development of social competence of schools as a modernization module of modern education. *Humanitani Balkanski izsledvaniya. Part. 3, 2(4), 8–12* [in Ukrainian].
15. International Charter on Geographical Education. (2016). URL: http://www.igu-cge.org/wp-content/uploads/2019/03/IGU_2016_eng_ver25Feb2019.pdf.
16. Сензитивність. *Українська Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%BD%D0%B7%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 08.02.2021).